

EMPÚRIES I LA COMISSIÓ PROVINCIAL DE MONUMENTS DE GIRONA

Francesc Riuró

En record del bon amic en Francesc Reixach que ens ha deixat, immers encara, en plena activitat.

INTRODUCCIÓ.

Es innegable la relació que ha existit des de finals de la primera meitat del segle XIX entre Girona i Empúries i la preocupació de la Comissió Provincial de Monuments per les restes de l'antiga ciutat a partir de 1870.

No seria una circumstància normal que les despulles del nucli urbà més important d'abans de l'Era existents a curta distància de Girona passessin desapercibudes dels prohoms de la nostra ciutat preocupats per qüestions històriques o arqueològiques.

A part d'aquesta preocupació, evidentment tardana, ja el 1803 un prohom de l'Escala, Josep Maranjas de Marimón, publica la primera monografia sobre les restes d'Empúries després de tants historiadors que al llarg dels segles anteriors s'havien referit a elles sense aprofundir en investigacions sobre el terreny.

Maranjas de Marimón, el monjo fra Manuel Romeu i Jaubert de Passà, difongueren l'interès per les restes i, particularment, pels objectes procedents de troballes, cosa que propicià les rebusques.

La comissió de Monuments intervingué ja molt avançat el segle XIX de manera que no fou massa favorable a

l'estudi científic de les restes ja que més aviat afavorí les rebusques clandestines comprant els objectes procedents de les mateixes tot i que s'intentà reaccionar quan el mal ja estava fet.

Hem cregut que en parlar d'Empúries i de la Comissió de Monuments, era necessari, també, fer-ho dels antecedents i de l'evolució històrica de la primera i del desenvolupament de la segona per tenir un coneixement global d'ambdues entitats separadament i també la relació que la vila de l'Escala, filla d'Empúries, ha tingut amb elles durant el segle passat i principis del present.

Emporion - Rodis i foccus, una constant rivalitat

A finals del segon mil·lenni abans de Crist i durant la primera meitat del primer, es produeixen importants esdeveniments que afecten profundament la relativa tranquil·litat de les tribus costaneres del nord-oest de la Mediterrània occidental i del litoral de llevant de la Península Ibèrica.

No escau ara comentar les primeres navegacions de

pobles de l'est, dels quals caldria destacar els fenicis amb les seves incursions que abarquen gairebé tota la Mediterrània, amb prospeccions al litoral atlàntic africà. Les seves influències als pobles del nord-oest de la Mediterrània i del litoral de llevant i sud de la Península Ibèrica especialment són, amb tot, importants. El nostre propòsit és, però, concretar-nos a les activitats marítimes que tingueren origen en temps de la talassocràcia ròdia i posteriorment, de la focea.

En el transcurs del predomini marítim dels rodís, entre el 889 i el 876 a.C. (segons la llista de les talassocràcies d'Eusebi-Diodor de Sicília), i posteriorment, s'inicien les exploracions de gran part de la Mediterrània central i meridional, del sector nord-occidental i també de les costes llewantines de la Península Ibèrica, amb incursions prospectives que afecten, igualment, les illes Balears intentant ja establir punts de contacte amb els indígenes o bé petites factories.

Alguns autors grecs i llatins situen la fundació de Rhode, la petita factoria del nord del golf de Roses, en una data anterior a l'establiment de les Olimpíades (776 a.C.), però si acceptem aquesta possibilitat com un fet real i també el de l'existència d'altres dependències allunyades, igualment de la metròpolis (illa de Rhodes) com les de l'estuari de Ròdan (Saint Blaise, per exemple), hem de pensar que en minvar el predomini marítim seria indispensable mantenir els contactes que amb el pas del temps s'anirien espaiant donades les distàncies amb altres dependències i colònies del sud i amb la mateixa metròpolis, quan el predomini correspon ja als foceus¹⁾.

La competència entre rodís i foceus (dorís i jonís), tradicionals antagonistes, porta finalment, a una situació de desventatge per als primers, agreujant, encara més, la situació prou precària dels petits establiments. Els foceus gaudeixen ara (finals del segle VII i segle VI), d'una superioritat marítima important. El seu predomini esdevé, segons la citada llista de les talassocràcies, entre els anys 580 i 540, data, aquesta última de la destrucció de la capital, Focea, pels perses. Durant el període anterior immediat, però, havien desenvolupat una activitat marítima important establint, a part de les més pròximes a la metròpolis, bases i colònies al sud d'Itàlia, Sicília i Còrsega, i també a llevant i sud de la Península Ibèrica per connectar amb Tartesos. No havien intentat ingerir-se massa en temps d'influència dòria/ròdia convivint però de manera expectant en alguns llocs (Sicília per exemple) i deixant de banda zones com l'extrem nord-oest de la Mediterrània. Quan esdevingué, però, la devallada del predomini rodi i coneixent la importància dels establiments del delta del Ròdan i d'altres propers entre ells Rhode, els foceus fixen la que serà important colònia d'aquest sector, Massàlia, poc abans del 600 a.C.

Emporion. Resum del procés històric. Algunes consideracions.

Poc després de la fundació de Massàlia o en les mateixes dates tal vegada o potser independentment, els foceus intenten establir al sud del golf de Roses, un

lloc de recalada, d'aprovisionament o d'observació de l'activitat marítima del sector. El lloc, un illot molt proper a la costa junt a una zona de meremes pròxima a les desembocadures dels rius Fluvià i Ter, i una situació immillorable d'atalaia que domina gran part d'aquest litoral. Possiblement després de varies temptatives d'aproximació als indígenes, cosa normal en aquests casos, estableixen de forma definitiva, una petita dependència a la prominència de l'actual Sant Martí d'Empúries, aquest petit illot d'uns 300 o 350 metres de perímetre, indret el qual, com hem precisat ja en altre lloc, no reuneix cap condició per a situar una colònia permanent amb el corresponent tragí d'embarcacions, cas que les intencions originàries no haguessin estat unes altres. És inqüestionable que si els focues, en unes circumstàncies diferents, haguessin volgut establir una base en un paratge del golf de Roses que gaudís de les condicions més elementals per al moviment portuari o de refugi en casos de mal temps, haurien preferit, indubtablement, la rada i el port natural de l'extrem nord. El lloc, però, restava ja ocupat precisament pels seus competidors, els rodís, cosa la qual, evidentment no ignorarien⁽²⁾.

Aquest petit establiment dels focues, ignorat de tots els autors antics, es convertirà en l'important factoria o colònia veritable sols en assentar-se a terra ferma i amb l'ajut d'alguns immigrants procedents de Focea, ocupada pels perses cap el 545-540 a.C., d'altres procedents d'Alàlia, la gran factoria dels focues de Còrsega conquerida per una coalició de púnics i

etruscs després d'una gran batalla naval cap el 535⁽³⁾ i també, possiblement en més gran escala, dels procedents de Mainake, la colònia focea del sud de la Península Ibèrica ocupada pels cartaginesos junt amb Tartessos cap el 500 a.C. Sols com a colònia amb alguna importància comercial, se la denominarà Emporion després de l'expandiment a terra ferma d'aquell petit nucli primitiu sense denominació concreta coneguda el qual se'l coneixerà posteriorment, amb l'apel·latiu de "Palaiàpolis"⁽⁴⁾, la ciutat vella, terme que, en contraposició, Puig i Cadafalch batejarà el nou barri amb el de "Neàpolis".

S'ha discutit profusament per part d'autors moderns el perquè a l'*Ora Marítima d'Aviè* (s. IV d.C.) no es citen Rhode ni Emporion sense arribar a cap conclusió acceptable. Entra dins la possibilitat que alguna de les fonts utilitzades per Aviè fos anterior al segle VI, d'abans de la fundació de Massalia de la qual, com hem vist, se'n coneix la fundació cap el 600 a.C., però també és possible que utilitzés altres fonts de cap a mitjans d'aquest segle VI, per exemple el periple d'Eutímenes, massaliota, o bé el de Midàcrit, de cronologia molt propera a l'anterior, o qui sap si d'ambdós, els quals redactarien els seus periples quan tot just s'estava forjant aquest empori del sud del golf de Roses. En tot cas però, es continua amb el problema de l'ignorància, volguda o nó, dels nuclis més antics que ja existien.

El que en principi s'ha de tenir en compte i que cal remarcar novament perquè ho considerem fonamental,

és que l'origen d'Emporion fou l'emplaçament anterior "abans d'Emporion", és a dir, que el que els focuus assentaren en aquella petita illa no era, en absolut, el mercat important que s'esdevingué algun temps després que les circumstàncies obliguessin a efectuar l'ampliació a terra ferma, l'emplaçament al qual, a mida que s'anà desenvolupant i creixent en l'activitat comercial, s'inicià l'ús de l'apel·latiu Emporion⁽⁵⁾. Emporion significa "mercat important" o bé "ciutat de comerç intens establerta generalment a la costa i sovint en terreny estranger". Es gairebé impossible que a l'emplaçament de l'illa se'l pogués qualificar de gran mercat coneguda la seva reduïda superfície encara que els 40 o 50 anys de vida anterior al desenvolupament a terra ferma no haguessin tingut oportunitat els seus habitants d'establir amb els indígenes relacions comercials a petita escala, precursoras de les de la Neàpolis, tot i els recels inicials els quals perdurarien molt temps.

L'inici de l'ampliació a terra ferma amb nous habitatges, sembla produir-se abans del 540-530 per l'increment natural de població, però ja en major proporció i de manera imprevisible, s'ampliaria per l'afluència dels primers immigrants, més o menys en l'indicat decenni i posteriorment cap el 500 com ja s'ha apuntat. El contingent més important de població procedent de Focea i Alàlia hagué de distribuir-se entre les colònies focuees i jonies del centre i sud de la Mediterrània i, després, entre les del nord-oest, la més allunyada de les quals era la del sud del golf de Roses. Posteriorment, en produir-se cap el 500 a.C. la ocupació i destrucció pels

cartaginesos, de Tartessos i Mènaca (Mainake) -ambdues aliades- després del tractat del 509 conegut com el primer tractat entre Roma i Cartago -tractat molt discutible si tal com es creu la seva data no és gens clara⁽⁶⁾- l'èxode d'emigrants cap a les colònies focuees d'Hermscopion i altres factories del llevant de la Península, es produiria al temps que l'immigració s'incrementaria a la Neàpolis d'Empúries i probablement també a la mateixa Massalia. Aquí, a Empúries, aquesta circumstància de l'increment de població i consegüentment de les activitats comercials, provocà naturalment, l'increment del tràgic portuari. La falta de condicions per a l'evolució d'aquesta activitat, amb la problemàtica de la inutilitat de part dels antics fondejadors en una zona de possibilitats variables ocasionades per la meteorologia, es manifesta en la necessitat de construir un dic de protecció del precari port existent. En el transcurs dels anys, també aquest va perdent, gradualment, la seva utilitat invadit per les sorres i per l'elevació progressiva de la costa, cosa que obligà després, a cercar altres ports o fondejadors alternatius. Conseqüència d'aquesta situació fou la necessitat d'utilitzar les cales del sud, les de l'Escala per a les activitats de pesca adequades per a petites embarcacions, la desembocadura del Ter i la de Riells -la Clota que comunicava amb l'Estany de Poma de profunditats apropiades per a l'activitat de tràfic marítim. Aquest es converteix en el port més important d'Empúries durant els segles II i I abans de Crist, però a finals d'aquest últim perd activitat tot i que la seva utilització, molt més reduïda, perdura fins l'alta Edat Mitjana⁽⁷⁾, quan

Empúries ja havia perdut la seva importància com a nucli urbà i l'activitat portuària s'havia decantat cap a Roses. La pèrdua definitiva de la seva utilitat cal buscar-la en les mateixes causes que afectaren els ports anteriors i per la recessió medieval.

Possiblement la data de la formació del nucli de la Neàpolis podria situar-se quelcom abans del 540-530 per l'inici, en part, con ja hem dit, per l'increment natural de la població i pels primers immigrants, i el 440-420 per al ple desenvolupament comercial. Sembla que aquestes dates coincideixen amb les dels materials procedents de les tombes més antigues. No és possible, però, conèixer la data de l'establiment de la Palaiàpolis la qual caldria situar entre un moment contemporani o posterior al 610-600, data aproximada de la fundació de Massalia i assentaments propers més o menys coetànis, i un moment anterior al 550 que possiblement correspondria a l'inici de l'establiment de la Neàpolis.

Les necròpolis gregues més antigues conegudes caldria vincular-les únicament amb la Neàpolis, molt propera a elles, i no amb la Palaiàpolis. Les distàncies de dites necròpolis relacionades amb aquest primer assentament, entre 500 i 1200 metres, són excessivament llargues per vincular-les amb ell⁶⁾. És molt raonable creure que al principi existiria un gran recel entre els indígenes i els colonitzadors, intrusos realment, com es desprèn de les dades aportades pels autors clàssics⁹⁾, cosa que ens fa pensar que hauria d'haver existit una necròpolis, probablement la més antiga,

anterior a l'establiment de la Neàpolis i relacionada solament amb la Palaiàpolis. Aquest cementiri hauria d'estar situat en un lloc molt més proper, a la mateixa illa o bé a terra ferma car la distància més curta entre aquella i la costa d'enfront era sols d'uns 130 metres.

Amb el risc de la proximitat dels indígenes establerts a quatre passos, les relacions amb els quals no serien encara les apropiades, les distàncies a les necròpolis conegudes serien massa grans per creure que fossin utilitzades pels pobladors de la Palaiàpolis. Tenint una part de costa molt més propera no calia aventurar-se a establir el cementiri tant lluny.

Amb el temps -mes de 500 anys fins l'inici de l'Era-, l'acumulació a la Neàpolis, d'enderrocs, terres, sorres eòliques, murs sobre altres murs i canvis urbanístics d'adaptació, ens donen uns gruixos de materials, segons les cales realitzades en temps d'Almagro, de 3'50, 4'30, 5'70 m., etc. de profunditat. Naturalment, en els estrats inferiors no alterats, és on apareixen els materials arqueològics (ceràmiques especialment), coetànis al moment de la implantació o ocupació d'aquesta part de la colònia, materials les dades dels quals corresponen amb els de les tombes conegudes més antigues. És evident que tot l'entramat actual de carrerons i vivendes, restes de temples, àgora, etc., no té gaire res a veure amb el que havia correspost al període inicial tot i que, involuntàriament, l'evolució urbana restava supeditada, més o menys, a les construccions anteriors. En esdevenir l'afluència d'immigrants i haver d'ampliar de manera escalonada un nucli

d'habitatges, tot just iniciat, per instal·lar-los, hem de creure que no hi hauria marges de temps prou suficients per establir un nou barri projectat o ordenat com era costum en fundar colònies ja programades. Aquest desordre s'heretà, amb els anys, com a conseqüència dels orígens.

En el transcurs dels anys s'efectuaren ampliacions, noves muralles, nous temples, i la vida d'Emporion prosperà i tingué gran importància dintre de l'àmbit territorial que l'envoltava i molt més enllà es manifesta la seva influència. Com s'esdevé gairebé sempre als nuclis urbans primitius amb el pas del temps, aquesta ciutat entrà en decadència motivada, en part important, per la minva de la capacitat portuària per la invasió dels acarreus del Fluvià i del Ter, i també pel moviment tectònic que es manifesta en l'elevació de la costa, circumstàncies que canvien les condicions de la utilització costanera ja prou precària de sempre en no comptar amb un port natural en aquest indret originari. Tots aquests factors i la conveniència d'utilitzar a partir de la presència romana d'un altre port alternatiu amb més possibilitats, en un lloc més estratègic i amb més capacitat com Tarragona, obliga a prescindir, gradualment, de l'Empúries. Aquesta situació significà la pèrdua irreversible de les possibilitats del manteniment del moviment portuari relacionat amb els interessos locals obligant a utilitzar les cales del sud, principalment la desembocadura del Ter a l'actual platja del Rec del Molí i posteriorment o alternativament a la Clota-estany de Poma a partir de finals del segle II a.C.

Quant a les activitats portuàries que podríem dir-ne extra emporitanes en el marc de les relacions d'amistat entre els foces i Roma a partir possiblement de la batalla d'Alàlia, i concernent al transcurs dels períodes històrics referents als conflictes entre cartaginesos i romans a la Península Ibèrica, i també amb les activitats de Cató i posteriorment de Juli Cèsar, cal fer les següents puntualitzacions: Cneu Escipió utilitza el port d'Empúries l'any 218 a.C. per iniciar les operacions contra els cartaginesos junt amb el seu germà Publi Corneli, operacions que continuà el fill d'aquest últim, Publi, conegut després per l'Africà, que vencé Anibal a la batalla de Zama el 202 a.C. Durant les seves operacions els romans utilitzen per primer cop el port de Tarragona on instal·len la seva fortalesa car el lloc és més apropiat.

Cató aprofita el port d'Empúries el 195 a.C. durant els inicis de la campanya, però ja avançades les operacions es serveix també del de Tarragona estratègicament millor situat. Cató roman a Empúries gairebé un any preparant la guerra contra els hispans revoltats. És normal que respectés la ciutat grega car les relacions d'amistat entre Emporion i Roma eren, encara, vigents⁽¹⁰⁾. Amb tot, Cató estableix, passat un temps, un campament fortificat permanent i lloc de comandament al turó existent a ponent de la Neàpolis car la proximitat dels indígenes el poblat dels quals no romandria gaire allunyat, l'obliga a restar previngut. Després de preparar l'exercit estableix un campament d'hivern a 3000 passes (uns 4'5 Qm.) d'Empúries des del qual

hostilitza i fustiga els indígenes abans d'iniciar els combats formals⁽¹¹⁾.

Posteriorment, cap al 110-100 a.C. s'estableix un poblat de planejament ortogonal, de tipus italià, independent d'Emporion, que l'ocupa gent de procedència diversa després de les campanyes de Cató, poblat que es sobreposa a l'anterior campament fortificat⁽¹²⁾ i que Cèsar l'adaptarà per establir-hi veterans posteriorment a la batalla de Munda, cap a mitjans de l'any 45 a.C.⁽¹³⁾. Livi, en la seva descripció de la campanya de Cató, salta d'una època a l'altra per dir-nos que llavors, en el seu temps, Empúries era una ciutat poligenètica: "...*tertium genus romani coloni ab divo Caesare post divictor Pompei liberos adiecti...*", això és, la ciutat o colònia fundada (millor refundada) per Cèsar⁽¹⁴⁾. Amb aquesta referència de Livi, que menciona la ciutat amb l'apel·latiu d'*Emporiae*, les Empúries -com faran després tots els autors llatins que s'hi referiran- s'evidència que llavors la unió de les dues ciutats ja era un fet i per tant ens situa en un moment posterior a les actuacions sobre Empúries de Cèsar durant la guerra civil.

El mes d'abril de l'any 49 a.C., Juli Cèsar, ja en curs la guerra, prepara el setge de Massalia, partidària de Pompeu; el juny està ocupat en el d'Ilerda i l'octubre Massalia es rendeix després de forçar el setge. Posteriorment, el novembre del 46, Cèsar travessa l'Empordà en direcció a Andalusia. És probable que llavors hauria ja sotmès Emporion que, igualment que Massalia, era partidària de Pompeu. El març del 45 derrota Cneu Pompeu a la batalla de Munda. Poc des-

prés de vèncer els fills de Pompeu retorna a Roma passant per Empúries on, segons Livi, estableix com ja hem vist, la colònia de veterans. Amb la Neàpolis també sotmesa, Cèsar fa la reforma administrativa constituint un sol municipi -L'Emporiae de Livi- perduda la seva independència i amb un règim municipal romà. Ja vençudes Massalia i Emporion, les relacions entre aquestes dues ciutats germanes- i també amb les demés colònies focees- s'haurien empobrit sinó gairebé perdut, començant el declivi de la nostra Emporion el port -o els ports- de la qual perderen ja gairebé tota la seva activitat.

Empúries medieval ⁽¹⁵⁾

És molt probable que passat el desastre propiciat per les bandes franco-alamanes després del 206 d.C., amb la difusió del cristianisme i recordant el seu passat de ciutat important, Empúries bastís, adoptant la nova creença, una església que es convertiria en bisbat durant els segles VI i VII, establint una basílica episcopal al lloc de l'antiga Neàpolis aprofitant restes constructives anteriors, obra de condició molt humil a causa de les circumstàncies d'aquells moments. Alguns indicis assenyalen, però, que al contrari de l'Empúries esfondrada i desfeta, la permanència d'un nucli urbà relativament important a Roses, que es manté tot i les guerres, permetés igualment, que en aquesta ciutat s'hi

establís un temple i un bisbat cap el segle V, antecessor del d'Empúries, opinió que vindria corroborada per les restes d'ares paleocristianes allà trobades⁽¹⁶⁾.

Molta part de la superfície de la vella ciutat enrunada ja havia estat utilitzada per a necròpolis quan fou fundat, cap a l'any 785, el comtat d'Empúries per Carlemany. Destruïdes novament i definitiva les construccions supervivents o renovades de la ciutat pels normands entre el 856 i el 862, el nom d'Empúries resta relegat al castell i cases circumdants subsistents, situades damunt d'aquell primitiu assentament foceu d'uns 350 metres de perímetre que se l'havia conegut amb l'apel·latiu de Palaiàpolis. Aquest emplaçament quelcom més defensable de les escomeses de pirates és aprofitat pels comptes d'Empúries per establir-hi la seva seu, probablement ja des de la fundació del comtat cap el 785. L'antiga església de Sant Martí, documentada ja el 842 amb la mateixa advocació de l'actual, successora de la paleocristiana i visigòtica de la Neàpolis, ha continuat existint tot i els avatars del temps, fins avui.

Carlemany havia establert, seguint el desig dels primers comtes, la capital administrativa del Comtat d'Empúries al lloc de l'antiga Palaiàpolis quan també, paral·lelament, fou establert el vescomtat a Peralada com a legatària de la regió o comarca la capital de la qual era Roses, que havia correspost a l'anterior subdivisió territorial romana⁽¹⁷⁾. La utilització del port de Roses, ja normal des que els fondejadors propers a Empúries foren inutilitzables, seria habitual com a port del comtat.

A la fi del segle XI es trasllada la capitalitat del comtat a Castelló per la freqüència de la pirateria que feia insostenible la permanència de la seu arran de la costa. Mentrestant el poble d'Empúries continua visquent entre la pirateria i les guerres en una total inseguretats. Convertit però, en un poble de pescadors i agricultors, tot i les circumstàncies desfavorables, i resistint la incertesa, els seus habitants continuen les activitats per a la subsistència. Poc podien comptar amb els llocs de recalada de les immediacions per a realitzar els treballs mariners que calgué traslladar-se al sud, a llocs més resguardats com ja hem vist abans.

Possiblement, encara que no consta documentalment, és en aquesta època quan s'inicia ja la construcció d'algun habitatge eventual al lloc de l'Escala fomentada per la utilització de les seves cales. Aquest indret és on es construirà el burg o raval d'Empúries durant els anys anteriors al segle XVIII i després el poble de l'Escala quan ja s'haurà convertit en el centre administratiu del qual Empúries serà subsidiària.

El nom EMPÚRIES és el resultat de l'evolució del plural romà EMPORIAE i aquest del singular grec EMPORION. El nom varia en el transcurs del temps modificant-se de la següent manera: a l'alta Edat Mitjana es grafia, segons les actes dels Concilis hispans, amb els adjectius *emporitanae*, *emporitanus*, *emporitani*, (prefix em), els anys 516, 540, 599, 646, 683 i 688; *empuritanae* els 633 i 693 i *ampuritanus* (prefix am) el 653. Posteriorment consten *Empurias* (799, 942 i 1001), *Impurias* (881, 991 i 1154), *Inpurias* (881), *Impuriis*

(1019) *Empúries* (1285), com l'actual. En realitat, les denominacions més properes de l'original *Emporion* són les més antigues, anant deformat-se posteriorment.

L'Escala.

Comentaris sobre el topònim.

El nom de l'Escala (es-cala = la cala, segons el costum o hàbit del "salar" o parlar "salat" antic i gairebé recent de les nostres contrades, últimament arraconat o escadusser en alguns llocs de la costa i vigent encara a les illes Balears), sembla que era una designació tradicional i possiblement remota que tindria el seu origen en el port, lloc de recalada o cala resguardada situada junt on desaguava el Riu Ter (Avui canal del Ter o Ter vell, amb la platja anomenada del Rec del Molí) que el podem considerar com un dels ports alternatiu d'Empúries com ja hem vist.

És interessant observar que tractant-se d'un topònim femení, *Cala*, s'emprès un article masculí, *es*, en lloc de *sa* o *ça*, que donaria *Ça Cala*, que seria la denominació normal, en lloc d'Es Cala. Quan parlem de l'Escala, es produeix una duplicació d'articles *l'* i *es*, cosa la qual significa una redundància, deguda a la castellanització, *La Escala*, produïda per la documentació oficial de l'Administració espanyola i també per aquesta parla. Per altra part, Escala com a topònim, no té, etimològicament, cap explicació. El seu significat,

és el mateix que té el llatí *Scala*, que indica "la qualitat de permetre d'accedir a nivells superiors o inferiors etc", per tant no té cap aplicació com a topònim, el contrari d'*es-cala* = *la cala* que significa "lloc de recalar o d'avarar".

En relació a la referència de Pomponi Mela (s. I d.C.) sobre el topònim *Hannibalis Scallae*, vinculat amb el massís del Montgrí i el *Mons Jovis*, promontori de Montgó, que alguns havien relacionat amb l'Escala, no té, indiscutiblement, cap relació. Cal recordar que Mela es basa freqüentment, en notícies llegendàries que tingueren ressó ja durant l'antiguitat sobre l'hipotètic pas d'Anibal pel Pirineu empordanès quan sembla que l'atravessà pel sector lleidatà cap al maig del 218 a.C. segons les referències més acceptables de Polibi i Livi⁽¹⁸⁾.

Empúries moderna.

En temps de Felip III (1598-1621), es construeix a Empúries el convent dels monjos servites sobre una capella pública dedicada a N. Sra. de Gràcia, situada a la part nord-occidental d'on havia existit la Neàpolis. Abandonat el convent a causa de la desamortització del 1836 i gairebé enrunat en temps dels primers treballs arqueològics portats per Puig i Cadafalch el 1908 i a càrrec de la Junta de Museus de Barcelona, es van aprofitar alguns murs i es contruí un edifici que es destinà a vivendes per a un guarda i els directors a més

d'uns locals destinats a museu (1913) i magatzems. Posteriorment, després de la guerra civil, s'adaptà la que fou nau de l'església per a museu i magatzems adequats a l'increment de materials a causa dels nous treballs d'excavació. Es construïren, també, unes dependències per allotjar estudiants i forasters relacionats amb les activitats arqueològiques.

Molt anteriorment als treballs oficials d'excavació, a principis del segle XIX, es realitzaren excavacions per part d'alguns veïns de l'Escala, propietaris de terrenys ubicats als antics recintes històrics, i també per part d'algun monjo del convent dels Servites. Aquests treballs, els quals proporcionaren importants troballes, no els qualificarem de clandestins car en aquella època i en aquest país no existien criteris adequats per a considerar-los així, especialment si ho apliquem a treballs relacionats amb una ciència que tot just començava a existir.

Ja abans del 1800, Josep Maranjas de Marimón, propietari i militar, excava i forma una important col·lecció, possiblement, sembla, per obtenir algun benefici car envia, per mediació del ministre Floridablanca, una part considerable de la col·lecció al Príncep d'Astúries, el futur Ferran VII. Maranjas escriu la primera monografia sobre Empúries, datada el 1803⁽¹⁹⁾. Aquest mateix any, un monjo del convent dels Servites, fra Manuel Romeu, es dedica a realitzar excavacions i, el mateix que Maranjas, forma una col·lecció també important, part de la qual ofereix al comte d'Empúries, Luís M. Fernández de Córdoba, duc de Medinaceli, posseïdor

de la majoria dels terrenys d'aquesta part del país. Romeu demana al duc protecció per continuar els treballs. Un rossellonès, Jaubert de Passá, arqueòleg segons Almagro⁽²⁰⁾, visita, als voltants del 1823, les ruïnes existents i publica un treball amb el primer pla d'Empúries i parla de les col·leccions que veïen en aquells moments⁽²¹⁾.

Tot just quan comença a tenir importància la troballa d'objectes als quals ja se'ls atribueix algun valor, és quan diversos excavadors que ara en diríem clandestins, caven de manera anàrquica per obtenir objectes que comercialitzen. Quan aquesta activitat esdevindrà més important serà a partir de 1896 com ja veurem després.

Treballs més importants avalats per entitats oficials es realitzen ja iniciant-se durant el 1846. Entre aquest anys i el 1848 la Diputació de Girona i pel seu comissionat Gabriel de Molina, realitza excavacions a l'àrea de la Neàpolis, junt a les restes de la basílica paleocristiana les quals apareixen en aquesta avinentesa. Els treballs donaren bons resultats tot i que després del 1848 es van abandonar per "poc fructífers". Poc després, un altre excavador particular, un descendent de Josep Maranjas, Francesc de Maranjas, descobreix el 1849, el popular mosaic conegut pel "sacrifici d'Ifigènia".

Els esdeveniments que es produeixen a partir d'aquests moments ens obliguen ja a referir-nos a la Comissió Provincial de Monuments la qual mantingué, en el transcurs de part de la seva vida, importants rela-

cions amb les restes de l'antiga Empúries.

Comissió Provincial de Monuments de Girona

La "Comisión Provincial de Monumentos de Gerona" es constitueix de forma oficial, segons l'acta de la seva primera reunió, el 22 de novembre de 1847 d'acord amb el que preveia el Reial Decret del 24 de juliol de 1844 davant la necessitat de prendre mesures per deturar la constant depredació dels monuments i la dispersió d'elements de valor artístic i arqueològic després de la guerra napoleònica i de les desamortitzacions, especialment de la del 1836. Aquesta institució, la qual per a més dilacions no incia, de manera efectiva, la seva actuació fins el 1851 -la data de l'acta de la segona sessió és del 12 d'agost- actuà segons les seves atribucions i amb un propòsit ben definit que consta en les consecutives sessions, a més de la deguda atenció a l'àmbit dels monuments, de formar un museu que aplegués tot quan fos susceptible de sofrir risc de dispersió o pèrdua.

Els que primerament constituïren la Comissió foren els acadèmics corresponents de la "Real Acadèmia de San Fernando" i persones destacades amb aficions artístiques o arqueològiques, presidits pel Cap Superior Polític o Governador Civil de la Província. Posteriorment, el president fou sempre el Governador Civil el qual era substituït, en la seva absència, per un

vice-president. Càrrec important fou, el de secretari que pràcticament dirigia el desenvolupament de la Comissió. Posteriorment, un nou càrrec destacà per la seva especialització. Aquest fou el de conservador en instaurar-se el Museu, càrrec que exigia una dedicació especial i coneixements més tècnics. La resta de membres eren vocals el nombre dels quals variava segons el d'acadèmics integrats.

El primer secretari fou Joaquim Pujol i Santo que formà part de la Comissió durant 38 anys car el seu traspàs es produí l'any 1885 quan exercia, encara, el càrrec de vocal.

Durant els primers anys les actuacions de la Comissió es dedicaren a les restes del monestir de Ripoll les quals desplaçaren l'atenció de la institució dels altres afers que requerien la seva intervenció. A la sessió del 12 d'agost de 1851 es tractà específicament de la consolidació i conservació d'aquelles restes la gestió de les quals es considerava prioritària i per a la qual el Govern de Madrid va concedir una quantitat propera al 6.000 rals. Després d'aquesta data la corporació no escatimà esforços per intentar aconseguir algun dia la rehabilitació del monument. Durant molts anys consta a les actes de les seves sessions quelcom relacionat amb les obres, pagades amb diners de l'Estat i de la Diputació de Girona. Per aconseguir el control dels treballs calgué realitzar innombrables viatges a Ripoll i nomenar membre de la Comissió un resident a la localitat per poder seguir de prop el desenvolupament de les obres.

El 1852 es produeixen intents per canviar el curs dels aconeximents car es creu que la Comissió i la Diputació de Girona no siguin les entitats més idònies per portar a terme els treballs. Possiblement el que es vol pretendre sigui controlar les obres des del país, desplaçant la Comissió de Girona que resta subordinada a Madrid i tenint en compte la trajectòria històrica del monestir, bressol de la catalanitat. El bisbat de Vic reclama l'entrega de les restes, demanda que és desestimada. El 1862 la Diputació de Barcelona i l'Acadèmia de Belles Arts d'aquesta ciutat, volen prendre cartes en la qüestió intentant constituir una dipositaría per recollir diners i protagonitzar les obres de reconstrucció. És significatiu que en portar-se a cap la recaptació, qui n'ingressà més fou la Diputació de Girona amb 14.000 rals, seguida de la de Barcelona amb la meitat (6.000 rals) i la de Lleida amb 2.000. A més, i procedents d'una subscripció, se n'hi afegiren 1060.

Tal com era d'esperar, l'Acadèmia de Belles Arts de Barcelona, tenia la intenció de projectar les obres de restauració per a destinar-hi els susdits diners als quals calgué afegir-hi 2.000 rals de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Madrid, diferència del que s'havia recaptat respecte del total pressupostat.

El setembre de 1865, davant l'interès de la Diputació i l'Acadèmia de Barcelona, la Comissió les invità a nomenar una o dues persones que s'ajuntarien als seus membres i amb un delegat de les finques de l'Estat per intentar resoldre el conflicte dels termes del monestir.

Tant el 1876 com el 1877 es van desenvolupar les obres de consolidació amb els limitats mitjans de què es van disposar. Hi hagué un moment, el maig de 1876, de veritable perill d'esfondrament de part de les naus laterals que requerí una ràpida intervenció.

El 1877 es constitueix a Ripoll una junta per recaptar més diners per activar la reconstrucció de l'església i dedicar-la a parròquia. El 1878 segueixen les obres amb aquest fi. Aquest mateix any, l'arquitecte de Barcelona Elies Rogent redacta un projecte de restauració de l'església i la Comissió sol·licita revisar-lo. Mentrestant, l'arquitecte provincial de Girona, Martí Sureda, fa viatges a Ripoll per controlar les obres.

El 1879 es realitzen nous intents de l'Acadèmia de Barcelona d'intervenció a Ripoll. La Comissió de Girona té de justificar la seva actuació que està d'acord amb l'Acadèmia de Madrid de la qual depèn. En aquest context, el 23 de febrer de 1880, l'arquitecte Martí Sureda presenta els seus plans que són aprovats per la Comissió.

Per fi, la Diputació i l'Acadèmia de Barcelona, amb la col·laboració del Bisbat de Vic, aconsegueixen introduir-se de ple en l'afer de Ripoll que, com hem vist, ja feia temps que intentaven aconseguir-ho. Per R.O. del 31 d'octubre de 1885, és cedit al Bisbat de Vic el conjunt de les restes del monestir i església de Ripoll. Tot i que s'havien previst condicions d'intervenció de la Comissió de Girona, aquesta restà, no pas per voluntat pròpia, al marge de les obres després de tots els esforços realitzats durant tants anys, esforços que mai

han estat prou reconeguts.

Ja a partir de 1855 l'església i el claustre de Sant Pere de Galligans foren, també, preocupació constant de la Comissió, especialment aquest últim que restava en estat molt precari, herència de les guerres, de les desamortitzacions i les inundacions, especialment de la del setembre de 1843 que enrunà la galeria de migjorn i afectà considerablement l'església. A la sessió del 28 de juny la Comissió determinà, en resposta a un ofici de la Comissió Central en el qual es sol·licitava una relació dels edificis importants de la província remarcant els que necessitaven més urgent intervenció, fer constar la necessitat peremptòria de reparar i conservar l'església i el claustre de Galligans. L'església, que no restava en condicions de retornar-hi el culte, calia acondicionar-la adequadament. L'aigua havia destrossat els altars els quals després foren substituïts per altres procedents de l'església de Sant Josep, del convent dels frares carmelitans coneguts pels Josepets, exclaustrats igualment el 1836.

La Comissió, que s'havia reunit habitualment en el despatx del Governador amb les consegüents dificultats, hagué de disposar, posteriorment, com a lloc de reunió, dels baixos de l'ex-convent dels Caputxins, antiga casa de Cartellà, edifici que ja el 1845 fou destinat a Institut de Segon Ensenyament, on havien estat dipositades algunes restes arqueològiques i elements arquitectònics salvats d'enderrocs i de reformes d'edificis, element el conjunt dels quals fou l'origen del museu que hauria d'ésser creat. Aquesta col·lecció o fons de

peces de possible interès museístic, fa pensar que a partir del Reial Decret del juliol de 1844 de constitució de les Comissions Provincials-o possiblement d'abans d'aquesta data- existiria una mena de Junta o Comissió provisional, no oficial encara, recolzada per la Diputació, que cuidaria de reunir els susdits materials davant la possibilitat de la seva pèrdua. Més enllà tornarem a plantejar aquesta qüestió.

Una de les necessitats bàsiques de la Comissió, la instal·lació d'un museu, fou el motiu pel qual s'encarregà a l'arquitecte municipal Martí Sureda, la recerca d'entre els edificis i locals existents a Girona que pertanyien o havien passat a mans de l'Estat, molts d'ells mig enrunats o abandonats, que en proposés un d'apropiat per a destinar-lo a dependències del Museu i a serveis de la Comissió després d'acondicionar-lo. El senyor Sureda no cregué adequat per a tal fi, cap dels edificis i locals examinats excepte el claustre de Galligans el qual junt amb una part de l'església serviren per al desenvolupament de les tasques de la Comissió.

El conjunt, claustre i església, formaven, naturalment, un tot inseparable que, segons un ofici de data 6 de juliol de 1855, el Governador senyor Santiago Picó, amb bon criteri, el cedí a la Comissió. No hauria de durar gaire l'optimisme dels seus membres quan tingueren coneixement de què l'edifici havia estat cedit per R.O. al bisbat per a retornar-hi el culte segons consta en la sessió del 13 d'octubre de 1856, per tant caldria aclarir la qüestió amb el Bisbat. El cert és que, segons els resultats de la gestió, solament es podia

comptar amb el claustre al qual s'haurien d'efectuar les obres de reconstrucció de la galeria de migjorn i altres, també importants, de conservació i adaptació.

En no poder disposar de part de l'església i sagristia, es plantejà la qüestió de l'espai car la superfície del claustre seria molt limitada, per tant caldria obtenir-ne més dins d'aquell àmbit circumscrit. L'única solució viable seria la construcció d'un pis sobre les galeries de llevant, nord i migjorn i adequar la part que existia sobre la de ponent a la qual s'hi podia accedir per una escala molt estreta construïda dins del gruix del mur d'aquesta part del claustre. Es tractava d'una solució aberrant car restaria totalment modificada la cristiana visió de la construcció. Certament, tot i tractar-se d'una solució anormal, les galeries del sobreclaustre han arribat fins avui i encara serveixen per al mateix fi. Ara en quibeixen part del Museu Arqueològic⁽²²⁾. En algunes ocasions s'havia plantejat la necessitat de la supressió d'aquestes galeries però tots els intents foren i han sigut posteriorment, endebades.

Un dels afers que després de Ripoll i del problema de l'allotjament del museu i de les dependències auxiliars, va preocupar més la Comissió, fou les ruïnes d'Empúries. En el transcurs del temps sorgiren, en relació amb aquesta qüestió, algunes situacions quelcom contradictòries que han afectat la història de les excavacions i del mateix Museu de Girona que caldrà aclarir.

En primer lloc, cal referir-nos a la versió de P. Martínez Quintanilla sobre la intervenció de la Diputació de

Girona i de la Comissió de Monuments en aquelles ruïnes. En el seu treball *La provincia de Gerona. Datos estadísticos* datat el 1865⁽²³⁾, Quintanilla parla d'excavacions efectuades a Empúries entre el 1846 i el 1848 per compte de la Diputació i dirigits "habilmente por la Comisión Provincial de Monumentos históricos y artísticos" i pel delegat de la mateixa Gabriel de Molina, antiquari i administrador de la Duana de l'Escala. És evident que Quintanilla desconeixia, aquell any 1865, que la Comissió de Monuments no es constituí oficialment fins el 22 de novembre de 1847 i que no inicià les seves activitats de manera coneguda fins el 1851. A Quintanilla segueix, en iguals termes, Martín Almagro en la seva *Guia* de l'any 1951, pag.59⁽²⁴⁾ i també en fa el corresponent comentari a *Las fuentes escritas*, pags. 172 a 174, però degué veure l'error i aquí fa referència, solament, a l'actuació de la Diputació⁽²⁵⁾.

Més inversemblant resulta encara el que diu Manuel Cazorro a la *Guia ilustrada de las ruinas de Ampurias* datada el 1913: "... y los restos de un edificio, ya excavado por la Comisión de monumentos de Gerona en 1842 ..." sense donar-se compte que en aquesta data la Comissió era, encara, als llimbs. A la mateixa obra Cazorro afirma també que la Comissió va descobrir el sarcòfag cristià -existent actualment en el museu de Galligans- durant les excavacions efectuades junt a les restes de la basílica cristiana l'any 1846 i que l'ingressà en aquest museu. No és comprensible com Cazorro, que fou membre de la Comissió i conservador del Museu durant prop de 9 anys (desembre de 1904 a

juliol de 1913), conegué tan poc de la vida d'aquest organisme i la del Museu, inaugurat durant les Fires de 1870.

Possiblement podria aclarir aquestes confusions el que ja hem suggerit abans sobre la possibilitat de l'existència d'una Junta o Comissió provisional, no oficial, sostinguda per la Diputació, que d'acord amb la R.O. del 24 de Juliol de 1844 actués anteriorment a la constitució oficial de la Comissió per aplegar elements de valor artístic o arqueològic en un incipient museu o col·lecció. Que el senyor Gabriel de Molina treballés a càrrec de la Diputació en tasques d'excavació a Empúries, sembla molt possible sinó probable i això ho podria corroborar el fet que el magnífic sarcòfag cristià existent al Museu de Galligans, fos trobat durant els treballs que Molina efectuà a la zona de la basilica paleocristiana l'any 1846 i enviat a Girona. La inexistència del Museu de Galligans el qual fou arranjat entre 1860 i 1870 i inaugurat per les Fires d'aquest darrer any com ja s'ha dit abans, ens obliga a preguntar-nos on s'hauria dipositat aquest sarcòfag i altres materials recollits llavors. Ho seria a la susdita col·lecció de l'antic convent del Caputxins?

Quan a la sessió del 14 de Juliol de 1852 es fa menció d'una relació sol·licitada per la Comissió Central, de monuments de la província que necessitessin urgent intervenció i s'esmentessin Ripoll, Besalú, Camprodon, Banyoles, Amer, Sant Feliu de Guíxols i Girona, no s'esmentés en absolut Empúries, és molt significatiu. Si la Comissió actuà a Empúries a partir del 22 de

novembre de 1847, data de la seva constitució, això no consta a cap de les actes de les seves sessions. El que si és cert és que a les dites actes tot just es comença a parlar d'Empúries el desembre de 1867, vint anys després, en tenir coneixement de la troballa d'una làpida romana.

La major preocupació de la Comissió per les ruïnes d'Empúries comença el 1873 i no finalitza fins el 1929. Quelcom abans del 1892 s'inicia la compra d'objectes procedents de les excavacions furtives, -no es pot parlar d'excavacions clandestines ja que la Comissió veia amb bons ulls que els propietaris de terrenys on existien les necròpolis de l'antiga ciutat, i d'altres persones que sense ser propietaris es dedicaven, quasi exclusivament a l'expoliació- possessin a les seves mans per pocs diners les valuoses peces extretes sense control de ningú, producte de la rapacitat. Certament la Comissió, entre d'altres, fou promotora d'aquest desgavell. Fou un gran error de l'entitat que cal perdonar davant la possibilitat de què, començats els treballs furtius, la quantitat important de materials emporitants existents ara al Museu de Galligans, haguessin anat a parar qui sap on ja que d'altres parts molt importants foren comprades i destinades a diferents col·leccions i fins i tot a l'estranger. Botet i Sisó denuncià el 1893⁽²⁶⁾ i el 1908⁽²⁷⁾ aquestes actuacions incontrolades car era partidari, naturalment, d'una vigilància que permetés tenir coneixement dels llocs i circumstàncies dels treballs que es practicaven.

Cal recordar que la senyora Caterina Albert fou promo-

tora d'excavacions aconseguint formar una important col·lecció. I també que el senyor Manuel Cazorro, que fou membre de la Comissió des de l'any 1904, formà altra col·lecció particular valuosa algunes parts de la qual vengué als museus de Barcelona i València mentre d'altres parts es dispersaren. Diferents col·leccions, algunes d'importants com la del Museu Victor Beleguer de Vilanova i la Geltrú —formada bàsicament per un lot d'objectes emporitants, obsequi d'uns membres de la Comissió al senyor de Balaguer amb motiu de l'inauguració d'aquest centre— la del Museu Diocesà de Vic formada per compres del seu director Mossèn Gudiol, la del Diocesà de Girona creada pel Vicari General Rd. Ramón Font, la del Museu d'Olot, etc., totes elles agençades amb objectes provinents de treballs fortius. Per altra part, no sabem on anaren a parar les parts restants de les antigues col·leccions del Maranjas i de fra Romeu, però si sabem que la dels Enginyers de Monts, que obriren el camí proper a la costa que transcorre en part sobre la mateixa Neàpolis i les necròpolis més antigues, fou ingressada globalment al Museu de Barcelona. La Comissió gironina, entitat oficiosa molt propera a Empúries, tenia l'obligació de controlar aquest desgavell. No ho féu i això significà que avui desconeguem innombrables detalls de la vida de l'antiga ciutat. Altrament, la Diputació de Girona que entre els anys 1846 i 1848 hi va intervenir, cometé un gran error deixant perdre l'oportunitat de continuar i actuar de manera oficial en la qüestió durant els anys finals del segle XIX i principis del XX, la qual cosa hauria significat que els organismes de

Barcelona no s'hi haguessin involucrat de ple aprofitant que els de Girona s'havien inhibit.

Un altre cas negatiu fou el de no acceptar, la Comissió i la Diputació, el juliol de 1914, el preu de venda del mosaic d'Ifigènia proposat per qui ostentava la co-propietat. L'Estat era propietari de l'altra part pel dret de retracte exercit en el revocament per l'Audiència el 9 de juliol de 1913, del dictat del Jutjat de Figueres en l'acte de subhasta de la susdita part. Aquesta actuació de l'Audiència per ordre de Madrid era conseqüència de la gestió de la Comissió per impedir la venda del mosaic a l'estranger. L'Estat, reconeguent l'interès demostrat, cedí la seva custòdia a la Comissió la qual, en no accedir a la compra de la part restant per 4.000 pessetes, preu esquifit davant la qualitat del mosaic, perdé l'oportunitat de la seva possessió o custòdia definitiva.

A part d'actuacions discutibles, cal reconèixer que la Comissió intervingué positivament, durant la seva llarga existència, en molts casos, algunes vegades amb més encert que en d'altres. Entre ells, cal recordar la recuperació d'algunes pedres sepulcral del cementiri hebreu del Bou d'Or (vessant occidental de la muntanya de Montjuïc o d'en Barrufa); l'intervenció en les troballes efectuades a Caldes de Malavella procedents d'uns jaciments paleolítics, neolítics i romans i en la recuperació de sepulcres d'una necròpolis tardorromana; en el descobriment, l'any 1872, del mosaic romà del mas Paubirol, conegut també per mas Bell-lloc,

aconseguint el que no es pogué després, que aquest mosaic restés en el seu lloc i no fos traslladat o venut. Intervingué també en el descobriment de la necròpolis tardorromana del Mercadal i en la recuperació d'alguns sarcòfags, en afers com els del mosaic de Llafranc i de l'Estartit, en treballs en coves de la Muntanya Gran de Torroella de Montgrí, en el descobriment del dolmen de Romanyà de la Selva, en la proposta de compra de les restes de l'església de Sant Nicolau no lograda, parant les obres de demolició de les muralles del poblat ibèric d'Ullestret, en la recuperació dels miliaris de Palau Sacosta, en obres als monuments funeraris romans de Vilablareix i Lloret de Mar, en els Banys Àrabs, Sant Pere de Roda, Porta Ferrada de Sant Feliu de Guíxols, Santa Maria de Besalú i en tants d'altres.

En el transcurs de la vida de la Comissió passaren per la seva Junta, homes destacats i eminents com els senyors Celestí Pujol i Camps, Enric Claudi i Girbal, Pere Alsius i Torrent, Emili Grahit i Papell, Joaquim Botet i Sisó, Julián de Chia, Manuel Cazorro, Josep Pascual i Prats, Rafael Masó i Valentí, Carles Rahola i Llorens, Joaquim Pla i Cargol, etc.

La fi de la Comissió, tot i que no fou concloent, definitiva, li sobrevingué amb motiu de la guerra civil quan hagué de posar fi a les seves activitats i donar pas a la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic. Encara que ressuscità després de la guerra, la seva actuació ja no fou la d'abans davant l'activitat pròpia dels directors del Museu de Galligans nomenats des de Madrid, i si continuà desenvolupant algunes activitats, en part fictícies ja que la Comissió s'atribuí moltes de les des-

plegades pels directors del museu, fou, indubtablement, per la tenacitat del seu secretari Joaquim Pla i Cargol que amb la manca d'un decret que ordenés la supressió de les antigues Comissions, va mantenir la de Girona pràcticament fins després del seu traspàs el mes d'abril de 1978, ja que el càrrec passà al seu fill Josep Maria Pla i Dalmau, amb la desaparició del qual, l'abril de 1981 desaparegué també la Comissió que existia solament de nom.

Pel que respecta al Museu de Sant Pere de Galligans, com ja s'ha indicat abans, la Comissió no pogué continuar en la seva administració car tot i que molta part d'objectes de caire arqueològic corresponia a compres i dipòsits efectuats per la Diputació, altra part ho havia estat d'adquisicions de fons propis de la Comissió i compres amb diners de l'Estat, a part dels dipòsits de conjunts d'Art procedents del Museu del Prado, la llavors vigent ordenació oficial responsabilitzava als directors corresponents, del Cuerpo de Archiveros Bibliotecarios y Arqueólogos de la Administración Central, de la seva gestió.

Finalment, el Museu de Galligans ha sofert altres canvis en la seva organització i gestió amb la nova ordenació autonòmica, i ara, com ja hem dit abans, enquireix el Museu d'Arqueologia. Si els bons criteris dominen en la ment dels que hauran d'orientar i ordenar l'organització dels museus en un futur proper, el Museu d'Arqueologia s'haurà de traslladar a un edifici propi i modern, amb els seus serveis, i el monument de Sant Pere de Galligans i el seu claustre restaurat, haurà de restar exclusivament i definitiva, com el que ha de ser i és, com a Monument.

NOTES

1. García y Bellido, A., 1940, p. 97 i ss.
2. Riuró, F., 1992, p.21.
3. Almagro, M., 1951 (1), p. 17 i 29-30.
4. Estrabó, III, 4, 8 a Fontes (F.H.A.) VI, 1952 Traducció i comentaris d'A. Schulten, p. 236.
5. Una opinió semblant fou aportada per Nino Lamboglia a *La fondazione di Emporion e il Periplo di Avieno* a Rivista di Studi Liguri XV, 1949, p. 149 a 158. En relació amb aquesta qüestió vegi's, també, P. Pericay, *El problema de la mención de Ampurias en el poema "Ora Maritima" de Avieno* a Rev. Ampurias XII, Barcelona, 1950, p. 242 a 249.
6. Almagro, M., 1951 (2), p. 29, nota 1.
7. Casas i Genover, J., *et alii*, 1990, p. 22 i 23.
8. Veure, per tot quant es relaciona amb les necròpolis emporitanes, M. Almagro, *Las necrópolis de Ampurias*, vol. 1, 1953 i vol II, 1955.
9. Avienus, R.F., a Fontes (F.H.A.), fasc. 1, 1922, p. 73, versicles 23 i 24, i Livi, T., *Ab Urbe Condita*, III, 34, 9, a Fontes (F.H.A.) , fasc III, 1935, p. 178 i 179.
10. Livi, T., *Ab Urbe*, 34, 9, segons Almagro, M., 1951 (2), p. 48, i Fontes (F.H.A.), fasc III, 1935, p. 178. Comentari d'Schulten.
11. Livi, T., *Ab Urbe*, 34, 13, a Fontes (F.H.A.), fasc III, 1935, p. 182. Comentari d'Shulten, p. 183, i Almagro, M., 1951 (2), p. 63.
12. Nolla, J.M., 1993, p. 21 a 31.
13. *De Bello Hispaniense*, cap. 27 a 31, a Fontes (F.H.A.), fasc. V, p. 115 a
118. Comentari d'Schulten, p. 136 a 138.
14. Livi, T., *Ab Urbe*, 34, 9, citat
15. Pel que es refereix a l'Empúries medieval, veure M. Almagro, *Las fuentes escritas*, 1951 (2), p. 106 i ss.
16. Vives, J., 1946, p. 204, i Almagro, M., 1951 (2), p. 107.
17. Pujol Hamelink, M., 1993, p. 12 a 15.
18. Polibi, *Històries*, 3, 35,1, segons Schulten a Fontes (F.H.A.), III, p. 47, i Almagro, M., 1951 (2), p. 87.
19. Maranjas de Marimón, J., 1803-1968
20. Almagro, M., 1951 (2), p. 168 i ss.
21. Jaubert de Passá, 1823.
22. Veure el comentari de Josep Pla a *Girona, un llibre de records*, p.239
23. Martínez Quintinilla, P., 1865, p. 166 a 169.
24. Almagro, M., 1951 (1), p. 59.
25. Almagro, M., 1951 (2), p. 172 a 174.
26. Sessió de la Comissió de Monuments del 26 d'abril de 1893. Vegi's Pla Cargol, J., 1949, p. 236.
27. Botet i Sisó, J., 1908, p. 57 i 58.

BIBLIOGRAFIA

- Almagro, M., Ampurias, història de la ciutat i guia de las excavaciones, Barcelona, 1951 (1).
- Almagro, M., Las fuentes escritas referentes a Ampurias, Barcelona, 1951 (2).
- Almagro, M., Las necrópolis de Ampurias, vol.1, Barcelona, 1953 i vol. 2, Barcelona, 1955
- Botet i Sisó, J., Data aproximada en que els grecs s'establiren a Empúries, a Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepció pública de D. Joaquín Botet i Sisó el 27 de Diciembre de 1908., Girona, 1908.
- Casas i Genover, J., Castanyer, P., Nolla, J.M., Tremoleda, J., Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana, a Sèrie Monogràfica del Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, vol. 12, Girona, 1990.
- Fontes Hispaniae Antiquae, fasc. 1, Avieno, Ora Marítima, Edició d'A. Schulten, Barcelona-Berlín, 1922
- Fontes Hispaniae Antiquae, fasc. III, Las guerras de 237 - 154 a. de J.C., Edició d'A. Schulten, Barcelona, 1935
- Fontes Hispaniae Antiquae, fasc. V, Las guerras de 72 - 19 a. de J.C., Edició d'A. Schulten, Barcelona, 1940.
- Fontes Hispaniae Antiquae, fasc. VI, Estrabón, Geografía de Iberia, Edició d'A. Schulten, Barcelona, 1952.
- García y Bellido, A., Las primeras navegaciones griegas a Iberia (siglo IX-VIII a. de J.C., a Archivo Español de Arqueología, nº 41, Madrid, 1940, p. 97 i ss.
- Jaubert de Passà, Notice historique sur la ville et le comté d'Empurias, Paris, 1823.
- Lamboglia, N., La fondazione di Emporion e il Periplo di Avieno, a Rivista di Studi Liguri, any XV, Bordighera, 1949, p. 149 a 158.
- Maranjas de Marimón, J., Compendio histórico, resumen y descripción de la antiquísima ciudad de Empurias, Barcelona, 1803. Edició facsímil i comentaris d'E. Ripoll i Perelló, Barcelona, 1968.
- Martínez Quintanilla, P., La Provincia de Gerona, Datos estadísticos, Gerona, 1865.
- Nolla, J.M., Empúries. De les darreries del segle III a mitjan segle I a. de C. Algunes idees, a Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, Vol. XXXII, Girona, 1993, p. 21 a 31.
- Pricay, P., El problema de la menció de Ampurias en el poema "Ora Marítima" de Avieno, a Revista Ampurias XII, Barcelona, 1950, p. 242 a 249.
- Pla Cargol, J., Comisión Provincial de Monumentos de Gerona. Un siglo de actuación a Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, vols. III (1948), IV (1949) i V (1950).
- Pla, Josep, Girona, un llibre de records, Barcelona, 1952.
- Pujol Hamelink, M., Roses, el port del comtat d'Empúries, (segles VIII - XV) a Rev. Festa Major de Roses, 1993, p. 12 a 15 (sense numerar).
- Riuró, F., Rhode i la colonització grega a la Mediterrània nord-occidental, a Quaderns de treball de l'Associació Arqueològica de Girona, nº 7, Girona, 1992, p. 19 a 38.
- Vives, J., Pbre. Un obispado especial del siglo V desconocido, a Analecta Sacra Tarraconénsia, vol. XVIII, Barcelona, 1946, p. 204.